
O O S T E R S E G O D S D I E N S T E N I N H E T R O -
M E I N S E R I J K

Klaas van Berkel

(Het onderstaande is een zeer vrije bewerking van een aantal referaten en inleidingen die in het eerste semester van dit college-jaar gehouden zijn voor het themacollege "Oost en West in de klassieke Oudheid". Misschien wordt hiermee de subsectie Oude Geschiedenis wat meer in de belangstelling geplaatst. Want hoewel gevestigd in een apart pand, enigszins bezijden het bruisende historische leven, zit men daar beslist niet stil.)

1. Inleiding

Men is het er over het algemeen wel over eens het verval en einde van het Romeinse Rijk gezocht moet worden ergens tussen de jaren 431 v.C. en 1806 n.C. Maar niet zodra men dat wil gaan precieseren of men geraakt in de grootste moeilijkheden, die vnl. hun oorzaak vinden het feit dat het "verval en einde" een proces is dat niet op één datum vast gepind kan worden. Pogingen om dat wel te doen hebben misschien meer te maken met getalsmystiek dan wetenschap.

Bij een bestudering van dat proces van verval en ondergang kan men niet om de cultuur van het Hellenisme heen. (inderdaad, een dooddoener) Die Hellenistische beschaving wordt vaak nogal stiefmoederlijk behandeld en zonder meer gezien als een periode van verval na de gouden eeuw van Athene. Dit mag misschien zo zijn, maar dan dient toch wel bedacht te worden dat iemand uit de 20^{ste} eeuw zich waarschijnlijk meer op zijn gemak zou voelen in de smeltkroes van de grote steden uit de Hellenistische periode zoals Alexandrie dan in de besloten, "democratische" gemeenschap van het klassieke Athene, met zijn strenge sociale controle.

De algemene tendens in de cultuur van het Hellenisme is een geleidelijk synthese van oosterse (Perzische, Egyptische en Klein-Aziatische) waarden en de klassiek-Griekse traditie, waarbij het initiatief ontegenzeggelijk bij het oosten lag. Vandaar de wijdse benaming van: orientalisering. Dit geldt ook voor de ogenschijnlijk triomferende Romeinse

staat, die met de verovering van het oosten steeds meer oosterse trekken ging vertonen in eigen boezem. Enger toegespitst houdt deze orientalisering in een zich afkeren van het objectiverend denken van de klassieke Griekse filosofen (met hun waarheidszoeken, hun universele aandacht, hun naturalistische beschouwingswijze en hun sociale participatie) en een tendens naar het uitsluitend nastreven van persoonlijk heil en verlossing. Een uitgewerkte sociale filosofie komt men alleen nog tegen bij de Stoa, terwijl de oorspronkelijkheid van de klassieke periode wordt tot enkel exegese en syncretisme. Het wel en wee van de oosterse godsdiensten in het Romeinse Rijk nu is hiervan een sprekende illustratie.

2. De Romeinse godsdienst.

De Oud-Romeinse godsdienst was in de eerste plaats een hechte fundering van het openbare en particuliere leven. Religieuze voorschriften waren tegelijkertijd staatkundige voorschriften, iets waarvan tot op de dag van vandaag zowel in het mohammedanisme als in het christendom tal van parallellen te geven zijn. Van het nauwgezet inachtnemen van alle riten hing het welzijn van de staat en de familie af. Dit hangt weer samen met het in eerste instantie door vele eeuwen christelijk geloof moeilijk te vatten idee dat de Romeinse 'goden' (i.t.t. hun Griekse collega's) geen antropomorfe wezens waren, maar functiegoden, onbepaalbare krachten die in iets huisden, 'werkingen'. Men had zo de 'god' van het zaaien, van de geboorte, of van de deur, goden die later pas gepersonifieerd werden. (Op zichzelf misschien een teken van intellectuele onmacht of vermoeidheid.) Dit geheel van voorschriften had voor de Romeinen niets te maken met ethiek, het probleem van goed en kwaad. Dergelijke problemen werden overgelaten aan de filosofen.

Door het objectiverende karakter van de traditionele Romeinse godsdienst had deze weinig of geen emotioneel appèl, iets wat juist één van in het oog springende facetten is van de vele oosterse godsdiensten, die na de tweede eeuw v. C. de nationale godsdienst der Romeinen zouden overspoelen en tenslotte geheel doen ondergaan.

3. Het begin

Veel van wat doorgaans gerekend wordt tot de nationale godsdienst van de Romeinen is in feite reeds van andere origine. Zodra de stad

Rome haar bewind uitbreidde over Etrurië en Zuid-Italië, kwam men in direct contact met aldaar heersende godsdiensten waaruit vele elementen werden overgenomen en omgezet tot normaal onderdeel van de traditionele godsdienst. Het voorspellen van de wil der goden door analyse van de vlucht der vogels, de ligging van de ingewanden van geofferde dieren e.d. is van Etrurische herkomst en het voorspellen d.m.v. heilige boeken was een gebruik dat Rome vanuit de Griekse koloniën in Zuid-Italië bereikte. Maar dit ging allemaal zeer geleidelijk in z'n werk, evenals de gelijkstelling van Romeinse met Griekse goden; na verloop van tijd wist men niet anders of het hoorde zo.

Maar vanaf de 3^{de} eeuw verandert dit. Er komen steeds meer berichten over plotselinge religieuze excessen en aan het eind van de 2^{de} Punische oorlog († 200 v.C.) begint het Romeinse traditionalisme duidelijk scheuren te vertonen. Vooral na het midden van de 2^{de} eeuw v.C. is de doorbraak van de oosterse religies enaanverwanten niet meer tegente houden.

4. Heerserscultus, het 'bijgeloof' en de filosofie.

Naast de religies in de eigenlijke betekenis van het woord zijn er nog allerlei semi-religieuze praktijken die de aandacht trekken.

Met de vordering van Rome's macht in het oosten, waar men in aanraking komt met de daar al sinds de dood van Alexander de Grote op ruime schaal voorkomende heerserscultus, doet ook de goddelijke verering van machthebbers in het Romeinse staatsbestel zijn intrede, hetgeen definitief werd tijdens het keizerrijk. De eerste keizer die deze goddelijke verering ten deel viel was meteen al Augustus. Met de naam 'Augustus' wordt hem een al iets meer dan menselijke waardigheid toegekend. Het duurt niet lang of in het westen van het rijk wordt de cultus van "Roma et Augustus" ingesteld. (De cultus van de godin Roma heeft in oosten van het rijk niet veel gedaan)

Dan zijn er de Griekse wijsgerige systemen die het Romeinse Rijk binnenkomen. (Filosofieën met een steeds duidelijker religieuze inslag) Met name het Epicureïsme en de Stoe. Aanvankelijk stonden de autoriteiten er nogal wantrouwend tegenover, mede misschien omdat het scepticisme dat er uit spreekt de traditionele basis van hun gezag te veel zou aantasten. In 161 en 154 v.C. worden filosofen die vanuit Griekenland naar Rome waren gekomen, verbannen hoewel de meeste leden van het Romeinse establishment individueel al veel van de ideeën van deze filosofen hadden aanvaard.

Doordat enerzijds de desintegratie van het oude gemeenschaps-ideaal van de Romeinen voortschreed en anderzijds de wijsgerige systemen zich iets aanpasten aan de Romeinse traditie was er een halve eeuw later geen sprake meer van om iets tegen te houden. Van de twee genoemde filosofieën, die later op zouden gaan in het Neo-Platonisme van Plotinus, is de Stoa het belangrijkste geweest; vanuit deze hoek komen ook de belangrijkste Romeinse filosofen, Seneca, Epictetus en Marcus Aurelius. (Plotinus was geen Romein.)

In de derde plaats is er het complex voorstellingen dat men tegenwoordig nogal onschuldig met bijgeloof pleegt aan te duiden (een term die de Romeinen zelf gebruikten voor alle niet-Romeinse religies, 'superstitiones' i.t.t. 'religio'). Magie en astrologie. Het laatste aangetrokken als een nieuwe, 'wetenschappelijke' methode om de toekomst te voorspellen. Tegen dergelijke praktijken, die vanaf de 2^e eeuw v.C. het Romeinse Rijk binnen drongen, konden de oude manieren van het voorspellen van de toekomst niet opboksen. Het schouwen der ingewanden of de vlucht der vogels en het raadplegen van de orakels raakt dan ook op de achtergrond.

5. De oosterse godsdiensten.

De belangrijkste oosterse godsdiensten in het Romeinse Rijk waren de dienst van Cybele (Magna Mater), Isis en andere Egyptische goden, Mithras, Dionysius (Bacchus), het Jodendom en het Christendom.

In de meeste cultussen was een inwijding opgenomen, een ceremonie die verlossing en het begin van een nieuw leven betekende, vaak door de oproeping van de gewaarwording van de nabijheid van de godheid, met wie men ook na de dood in contact zou blijven. Dit was het element van persoonlijk heil en verlossing dat de traditionele Romeinse godsdienst totaal miste. Waar het element van inwijding, gepaard aan een eed van geheimhouding, sterk naar voren trad, spreekt men wel van mysterie-godsdiensten. Dergelijke mysterie-diensten, zoals de Isis-dienst, hadden zo'n mysterie-aspect niet in het land van herkomst, maar kregen dit onder Griekse invloed (de Grieken kenden vanouds het mysterie van Eleusis). In Egypte waren de feesten en ceremoniën van Isis en Osiris niet besloten maar openbaar. Met het mysterie-aspect verkregen deze religies ook een tegelijk persoonlijker en universeler karakter (tegenover het nationale karakter van de Oud-Egyptische vorm).

De Romeinse autoriteiten hadden het bepaald niet op deze nieuwe godsdiensten begrepen, vanwege het op z'n zachts gezegd nogal uitbundige karakter van sommige ceremonieën en omdat ^{men} geloofde dat ze gepaard gingen met allerlei criminele praktijken. Tot systematische vervolgingen hoefde dit echter beslist niet te leiden. Zo zijn er herhaaldelijk verbodsbepalingen uit gevaardigd tegen de dienst van Isis (overigens zonder resultaat), maar bv. niet tegen de dienst van Mithras.

De manieren waarop de verschillende godsdiensten naar Rome kwamen waren nogal verschillend. De eerste oosterse religie, de dienst van de Magna Mater, werd tegen het eind van de 2^{de} Punische oorlog officieel vanuit Klein-Azie, waar ze een vegetatie-godin was, gesymboliseerd in een kleine zwarte metoor, naar Rome gehaald. Uit de Sibyllijnse boeken was men nl. te weten gekomen dat op deze wijze de zware crisis die de Romeinse staat doormaakte ten gevolge van de constante bedreiging van de nog steeds in Italië rondzwervende Hannibal, overwonnen kon worden.

De verering van Isis en de andere, min of meer aanverwante goden als Osiris en Serapis zijn daarentegen tamelijk onopgemerkt Italië binnen gekomen. Kooplui en reizigers namen ze mee uit de Egeïsche Zee, waar toentertijd (d.w.z. de 2^{de} eeuw v.C.) het eilandje Delos tegelijk een belangrijk handelscentrum en een belangrijke cultusplaats was). Pas in de loop van de 1^e eeuw n.C. ontving de dienst officiële goedkeuring. De Mithras-dienst is nog weer op een andere manier verspreid. De Romeinen kwamen er voor het eerst mee in contact toen Pompejus in de 1^e eeuw v.C. de Cilicische piraten van de zeën bij Klein-Azië veegde en het is altijd een godsdienst voor soldaten gebleven, of, iets ruimer, voor mannen. Overal waar het Romeinse leger was, waren ook heiligdommen van Mithras (Van oorsprong figureerde Mithras als hulp-god van Ahuramazda in diens eeuwige strijd tegen Ahriman, die in de oude Perzische mythologie de kosmische strijd tussen het Goede en het Kwade, het Licht en de Duisternis symboliseerden).

De oosterse godsdienst die als laatste op het toneel verscheen, maar tenslotte alle andere zou verdringen, was het Christendom. Aanvankelijk werden de Christenen niet onderscheiden van de Joden, hetgeen hen zeer veel narigheid bespaarde. De Joden zijn nl. nooit echt vervolgd, al stonden ze tijdens de keizertijd herhaaldelijk bloot aan allerlei beperkende maatregelen. (Echt anti-semitisme schijnt alleen voorgekomen te zijn in de wereldstad Alexandrië.)

De eerste (plaatselijke) vervolging van de Christenen had plaats onder Nero (64 n.C.) en een tweede onder Domitianus, toen men steeds meer van mening werd dat een zodanig non-conformisme als de Christenen ten toon spreiden niet getolereerd kon worden. De beschuldigingen die tegen de Christenen werden ingebracht hadden vooral betrekking op hun weigering de keizer de hem verschuldigde goddelijke eer te bewijzen (in het algemeen hun onbegrepen exclusivisme) en op vele van de christelijke sacramenten en riten, die veelal voor de Romeinen totaal onbegrijpelijk waren en door hen met criminele praktijken in verband werden gebracht. Zo gaf een misverstand omtrent het heilig avondmaal grond aan een beschuldiging van kannibalisme. Maar ondanks een algeheel verbod van de nieuwe godsdienst in 202 n.C. vond de eerste systematische vervolging pas tijdens het bewind van de soldatenkeizer Decius plaats (250). De bloedigste vervolgingen vielen in de regeringsperiode van Diocletianus (na 303). Maar het was een onbegonnen zaak, de christelijke kerk had in de vooraangaande jaren zoveel ruimte gekregen. (de vervolgingen en de beperkende maarregelen uit de 1^e en 2^e eeuwen waren meer onder druk van de publieke opinie plaats dan dat men er een reeel gevaar in zag en de maatregelen werden dan ook slapjes uitgevoerd). Toen al in 311 het eerste Tolerantie-edikt door Galerius, de medekeizer van Constantijn de Grote werd getekend, waarmee het Christendom een 'religio licita' werd, en Constantijn zich vlak voor zijn dood tot het christendom bekeerde, leek het pleit beslecht.

6 Het einde.

Toch waren met de Tolerantie Edikten van 311, 312 en 313 de heidense godsdiensten nog allerminst verslagen. Ten tijde van de bekering van Constantijn vormden de Christenen nog een minderheid in het Rijk, zij het wel de meest actieve, vitale en creatieve. Voorts geeft de gehele 4^e eeuw een voortdurende strijd te zien op allerlei niveau tussen christendom en heidendom. Tot in de 10^e eeuw zouden er in voormalige Romeinse Rijk nog geïsoleerde heidense gemeenschappen een relatief ongestoord bestaan leiden en hoeveel heidense elementen zijn er niet in gekerstende vorm door de Christelijke Kerk over genomen? Het heidendom bloeide schijnbaar weer als van ouds onder keizer Julianus (361-363), Valentinianus en Gratianus (-383). Pas in 392 werden alle heidense cultussen definitief door Theodosius de Grote verboden.

Dan rest nog de intrigerende vraag waarom juist van alle godsdiensten die genoemd zijn het Christendom moest zijn dat de overwinning behaalde. Dit is bijna vanzelfsprekend de vraag van een ongelovige, want voor een gelovige is het zonneklaar dat het Christendom moest overwinnen, hem of haar interesseert alleen het hoe, niet het waarom (simpel gezegd).

Ik wil mij beperken tot het geven van enkele factoren die het enigszins begrijpelijk zouden maken: waarom juist het Christendom?

Allereerst kan de flexibiliteit van de christelijke leer genoemd worden. Deze bleek in de loop van de dialoog tusssen het heidendom en het christendom over vele mogelijkheden te beschikken om de in aanleg eenvoudige leerstellingen uit te bouwen tot ingewikkelde filosofische stelsels. De intellectuele armoede die het christelijk geloof in de eerste eeuwen werd verweeten, verween daarmee enigszins, zodat ook de ontwikkelden hierin geen belemmering zouden kunnen vinden om zich tot het christendom te bekeren. M.a.w.: het christelijk geloof was eenvoudig voor de eenvoudigen en ingewikkeld voor de ontwikkelden.

Een andere manier waarop de eerst zo grote kloof tussen de klassieke traditie en het nieuwe geloof versmald werd was de weerklink die het had bij een nieuwe, invloedrijke sociale groepering, die vooral rond het hof van de keizer gegroepeerd was. De zware economische en politieke crisis die het keizerrijk in de derde eeuw doormaakte, was gedeeltelijk overwonnen door een serie leger- en bestuurshervormingen die een definitieve vorm kregen onder Diocletianus. Naast de aloude civiele toplaag van senatoren was er nu een nieuwe, militaire toplaag naar boven gekomen, die langzamerhand de senatoriale kringen uit de bestuurlijke ambten verdrong en voortaan het hof overheerste. Deze nieuwe toplaag nu was veel minder getekend door de eeuwenoude klassieke cultuur en was dan ook veel ontvakelijker voor de nieuwe godsdienst. Zo verbond zich het nieuwe in de politiek met het nieuwe in de godsdienst.

Ten derde dient de weinig elitaire opstelling van het Christendom genoemd te worden. Want slaaf en vrije, man en vrouw, arm en rijk kon toetreden, iets waar het bij andere religies nogal eens aan ontbrak. Dit open karakter was echter gekoppeld aan een strenge hiërarchie en een perfecte organisatie hetgeen vooral van belang was in roerige en woelige derde eeuw, een tijd van grote sociale, economische en psychische spanningen (Age of Anxiety). Toen

kon iedereen met eigen ogen zien dat het Christendom niet alleen voor de geestelijke noden en behoeften van de mensen zorg droeg, maar dat ook de materiele basis van het leven werd verzorgd.

Deze 'geestelijke behoeften' bestonden er voor een belangrijk deel uit dat men een geestelijke houvast zocht in een steeds grotere onzekerheid. Het is niet verwonderlijk, dat veel van de eerste Christenen behoorden tot de groep van kleine, reizende kooplieden, die de vaste, vertrouwde bindingen hadden opgegeven en een nieuwe bron van zekerheid moesten opbouwen. In de tijd van toenemende onzekerheden, die de late keizertijd toch was, vond men het beste nieuwe houvast in het Christendom. Mede door het exclusivisme van het Christendom tegenover andere godsdiensten was het niet zomaar iets extra's, een toevoëgsel aan een levenspatroon dat verder normaal doorging, zoals je de vereïng van Isis 'er bij' kon nemen. Integendeel, het was een geheel nieuw leven dat men ook in de praktijk begon te leven. Daarom voorzag het Christendom het best in de behoefte aan een nieuwe geborgenheid, een nieuw gevoel van saamhirigheid en zekerheid.

De overwinning van het Christendom dient vooral als een sociaal verschijnsel gezien te worden. De Christelijke Kerk werd in de loop van de vierde eeuw steeds meer een staat in de staat, die de geletterden en ontwikkelden naar zich toe trok, de meest creatieve geesten die anders misschien gene- raal of bestuurder waren geworden. Waarmee ik nietwil zeggen dat de opkomst van het Christendom de ondergang van het Romeinse Rijk zou hebben veroor- zaakt. De relatie ligt ingewikkelder: de opkomst van de Kerk was zowel een gevolg als een oorzaak van het verval van de Romeinse staat.